

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boek-essay

Dagdromen en identiteitsvorming

Pieter Niers

In een recent verschenen studie wordt de betekenis die fantasie en dagdromen voorheen hadden in de ontwikkelingspsychologie herontdekt en opnieuw belicht. Hoe kan hun plaats bepaald worden in een psychoanalytisch ontwikkelingstheoretisch perspectief?

Inleiding

Soms komt men als psychoanalyticus een boek tegen dat niet door een vakgenoot is geschreven en toch meteen in het hart van het psychoanalytisch werk raakt. *De verborgen tiener* door Dr. J.A.S. van Spaendonck (1995) is zo'n boek. Het voert als ondertitel *Alleen zijn, dagdromen en zingeving in de jeugdjaren*, en bevat een essayistische studie waarin de verborgen fantasiewereld van tieners wordt opengelegd. De bedoeling van het hiernavolgende is niet alleen (zoals bij een gebruikelijke boekbespreking) de aandacht van de lezer op dit boek te vestigen, maar ook om gebruik maken van de welkome aanleiding die het biedt om stil te staan bij de samenhang tussen identiteitsvorming en dagdromen vanuit psychoanalytisch gezichtspunt. Op de eerste plaats moet de opmerkelijke werkwijze genoemd worden waarvoor de auteur gekozen heeft: uit een honderdtal Franse adolescentenromans zijn dagdromen opgespoord en verzameld. Aan de hand van tweënvijftig tekeningen van adolescenten wordt een reeks thema's geïllustreerd die in het dagdromen te onderscheiden zijn. Centraal in deze studie staat de stelling dat het dagdromen een positief en belangrijk gegeven vormt in de identiteitsvorming van de adolescent maar desondanks een verwaarloosd gegeven is in de hedendaagse ontwikkelingspsychologische literatuur. Dit komt omdat daarin de aandacht eenzijdig uitgaat naar de

W.F.A.M. Niers is psycholoog-psychoanalyticus (Nederlands Psychoanalytisch Genootschap), werkzaam bij RIAGG Stad Utrecht en zelfstandig gevestigd te Zeist.
Correspondentieadres: Oude Arnhemseweg
250, 3705 BJ Zeist.

sociale aspecten van de identiteitsvorming, ten koste van aandacht voor de subjectieve identiteitsvorming. En juist voor de subjectieve identiteitsvorming, de vorming van een beeld van zichzelf, is het dagdromen volgens de auteur zo onmisbaar. Dagdromen stelt in staat op fantasieniveau te experimenteren met zelfbeelden in de vorm van gedragingen en rollen. De studie gaat daarbij vooral in op 'positieve fantasieën, met het ik als middelpunt', verder omschreven als 'aangename en kleurige dagdromen met een filmisch verloop, die door de mens in wakende toestand innerlijk worden beleefd, waarin hij of zij zichzelf ziet optreden, die uitdrukking geven aan zijn of haar verlangens, en die geheim worden gehouden.' De auteur typeert het door hem bedoelde soort fantasie verder als volgt:

'Op straat verraaft zich soms de wandelaar, aan de slenterpas, de vage glimlach, de naar binnen gekeerde blik. Hij zweeft, opgenomen in een kleurig visioen. Hij ziet zichzelf zoals niemand het zou vermoeden, speelt met fantasieën die hij misschien nauwelijks aan zichzelf durft te bekennen. Hij is verliefd op zijn gezicht zoals de dagdroom het hem voorspiegelt, een acteur die toegeeft aan opwellingen en zonder moeite, uit het niets, een volmaakte wereld om zich heen schept. In één tel verschijnt hij voor zichzelf als schatrijk, hij hoeft van niemand meer praatjes af te wachten. Of hij waait met een meisje op een Zuidzeestrand neer. Of hij leeft in zijn fantasie alleen maar voor komende geslachten, na zijn dood zullen zijn partituren van hand tot hand vliegen' (p. 119). Deze typering maakt direct duidelijk dat grootheidaspecten een overheersend kenmerk zijn van de dagdromen en fantasieën waaraan zo'n belangrijke rol wordt toegekend bij de identiteitsvorming. Hierbij sluiten andere kenmerken aan (welke hoofdstuksgewijs worden besproken), zoals het verbergen van de dagdroom voor anderen, de schaamtegevoelens die optreden bij het betrappt worden op het fantaseren, het koesteren van de dagdroom als een schat die buiten het bereik van anderen wordt gehouden (men is loslippiger over nachtelijke dromen), en het bewaken en verdedigen van de dagdroom binnen een 'innerlijk bolwerk'. De psychoanalytisch georiënteerde lezer zal bij deze thema's al snel een relatie leggen met de lotgevallen die het narcisme in de ontwikkeling ondergaat, met name in de tienerjaren wanneer de definitieve confrontaties met de realiteit plaatsvinden en de daarbij opgelopen narcistische krenkingen verzachting vinden in grootheidsfantasieën. Daaruit blijkt dat de auteur vanuit psychoanalytisch gezichtspunt zich op relevant en actueel terrein begeeft. De in 1994 onder redactie van E.M. Wiersema verschenen bundel *Verbeelding* spreekt bevat verschillende hoofdstukken waarin de rol van verbeelding en fantasie in de ontwikkeling ter sprake komt, met name in Ladans bijdrage *Over de geheime fantasie van Bastiaan Balthazar Boeckx*, een verhaal van M. Ende over een elfjarig, ongelukkig, dik en klein jongetje zonder moeder, dat zich aan de ondraaglijke werkelijkheid waarin hij zich bevindt, onttrekt door zichzelf een reddersrol te fantaseren in een sprookjesachtig verhaal. Ladan bespreekt dit verhaal als een voorbeeld van de bij analysanten veel voorkomende fantasie een uitzondering te zijn, die reeds door Freud (1916) werd

gesignaleerd. Daarnaast vermeldt en bespreekt hij echter ook de functie van grootheidsfantasieën – en dit is geheel in de lijn van de betreffende studie – in de relatief ongestoorde ontwikkeling: zij worden ontwikkeld en gekoesterd als een troostrijk tegenwicht tegen de onvermijdelijke en altijd min of meer pijnlijke confrontatie met afhankelijkheid en hulpeloosheid welke de tiener ondergaat. Naast de gesignaleerde overeenkomst en verwantschap ligt juist in deze functie van een tegenwicht een wezenlijk punt van verschil tussen Van Spaendoncks benadering van het dagdromen als ‘een experimenteren met zelfbeelden’ en een psychoanalytische benadering: omdat in de laatste wordt vastgehouden aan het dynamische gezichtspunt, vervult de fantasie of de dagdroom altijd een functie binnen een intrapsychische conflictconstellatie. Vanuit zijn behoefte het dagdromen als een positief fenomeen te herwaarden toont de schrijver zich echter huiverig het opnieuw te besmetten met psychopathologische noties waardoor het in het verleden een negatieve bijklank heeft gekregen. Hij motiveert dit ook expliciet met het argument – mogelijk in lijn met de methode van de fenomenologische reductie – dat hernieuwd onderzoek naar het dagdromen beter los kan staan van reeds bestaande theoretische kaders met de daarbij behorende vooronderstellingen: ‘Als zulke schijnwerpers worden gedoofd en men laat het verschijnsel zoveel mogelijk voor zichzelf spreken, openbaart het weer mogelijkheden, ook voor nieuwe theorievorming’ (Van Spaendonck, p. 111). Als voorbeeld van een dergelijke diskwalificerende vooronderstelling wordt dan de opvatting genoemd dat ‘dagdromen gelijk staan met irreeële wensvervullingen’. Het is duidelijk dat de auteur hier de psychoanalyse op het oog heeft, die ook elders in het boek wordt gezien als aanstichter van de devaluatie van het dagdromen en de toon gezet zou hebben voor een brede stroom in de ontwikkelingspsychologie waarin het dagdromen gezien wordt als teken van zwakke persoonlijkheidsgroei en infantiliteit: ‘Met veel voorbeelden hebben Freud en zijn volgelingen aangetoond dat menige dagdroom als symptoom van regressie kan worden geduid: het gefantaseer geeft uitdrukking aan een onbewuste weigering de verantwoordelijkheden van het volwassen bestaan op zich te nemen’, en: ‘Freudiaanse therapeuten ontdekten dat patiënten die dwangmatig en obsessieel dagdromen, weinig tegen het werkelijke leven opgewassen zijn’ (p. 101). De auteur reageert hier eerder op stereotypen die omtrent de psychoanalytische theorie circuleren dan op gedocumenteerde bronnen.¹ Het is jammer dat hij hierbij het kind met het badwater weggooit. Want zoals hierboven al aangegeven, is een positieve waardering van het dagdromen en de fantasie goed verenigbaar met een psychoanalytische invalshoek, met name wanneer het aandeel van het narcisme en, in samenhang daarmee, de rol van het Ik-ideaal in de ontwikkeling in aanmerking worden genomen. Overigens ligt bij de auteur de grond van miskennis van de psychoanalyse misschien niet alleen in overheersend geworden stereotypen ervan, maar ook in een meer algemene

weerstand in het ontwikkelingspsychologisch denken tegen een concept van identiteit dat zijn oorsprong vindt in belevingen van verlies, tekort en hulpeloosheid. In het contemporaine psychoanalytische denken wordt in toenemende mate juist aan deze achtergronden gewicht gehecht bij de identiteitsvorming. Maar een daarop gerichte lezing van Freud laat zien dat deze elementen ook in zijn denken al een belangrijke plaats innamen, en dat hierbij de fantasie (en in het verlengde daarvan het dagdromen) een hoofdrol kreeg te vervullen. Voor een nadere bepaling van deze rol volgt nu een exploratie naar theorieën van Freud hieromtrent en naar de theorievorming van latere datum.

Het dagdromen in de psychoanalyse

In de vroegste opvattingen over het dagdromen zoals we die aantreffen in de *Studien über Hysterie* (Freud en Breuer 1895) klinkt een verondersteld pathologisch aspect ervan sterk door: grondslag en voorwaarde voor de hysterie liggen in het bestaan van hypnoïde toestanden, welke berusten op dissociatie. Dissociatie is op haar beurt weer het gevolg van een psychisch trauma, vaak een gevolg van seksuele verleiding of overweldiging. De hypnoïde toestand en de dissociatie vinden echter in dit trauma niet hun enige ontstaansgrond, maar komen ook voort uit het 'auch bei Gesunden so häufigen Tagträumen, zu dem z. B. die weiblichen Handarbeiten so viel Anlaß bieten' (p. 92). In de Dora-studie distantieert Freud (1905 [1901]) zich echter van deze sterke beklemtoning van de hypnoïde toestand, die hij op het conto schrijft van Breuer. Kort hiervoor is *Die Traumdeutung* verschenen, en in dit werk wordt de dagdroom in veel opzichten als equivalent gezien van de nachtdroom, zij het dat aan de dagdroom een veel grotere mate van consistentie wordt toegeschreven ten gevolge van het grotere aandeel van het secundair procesdenken (Freud 1900, p. 680). In de navolgende jaren heeft het dagdromen Freud sterk beziggehouden. In 1908 verschijnen twee studies waarin het fantaseren centraal staat: *Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität* en *Der Dichter und das Phantasieren*, in 1909 gevolgd door *Der Familienroman der Neurotiker*. Vooral in de eerstgenoemde studie wordt de dagdroom nog besproken als oorzakelijke bron van neurotische symptomen, en een van de stellingen waarmee Freud besluit luidt dan ook: 'Das hysterische Symptom ist die Realisierung einer der Wunscherfüllung dienenden, unbewußten Phantasie' (1908a, p. 196). Maar in *Der Dichter und das Phantasieren* is de invalshoek anders: het fantaseren is iets van ieder mens, maar voor de volwassene zó schaamtebeladen dat hij '...in der Regel lieber seine Vergehungen eingestehen (würde) als seine Phantasien mitteilen' (1908b, p. 215). Alleen de neuroticus moet noodgedwongen zijn fantasieën bekennen wanneer hij zich onder behandeling stelt, en biedt daarmee een van de belangrijkste bronnen van kennis over het geheime fantasieleven. In feite, zegt Freud, deelt hij niets anders mee dan wat wij van een gezond mens zouden kunnen verne-

men. In *Der Familienroman der Neurotiker* gaat het over de fantasie dat men een aangenomen kind, een stiefkind is en eigenlijk veel machtigere en voornamere ouders heeft. Zo'n fantasie is ook gekoesterd door veel mensen die niet neurotisch geworden zijn. In deze studie wordt het dagdromen bovendien in een ontwikkelingstheoretisch perspectief geplaatst: het opgroeien-de kind gaat zien dat de eens door hem mateloos bewonderde ouders niet zo uniek en onvergelijkbaar zijn als hij aannam, en zij vallen ten prooi aan zijn geringschatting. De fantasie komt nu in dienst van de opgave de gedevalueerde ouders los te laten (of misschien beter gezegd: de ouders worden losgelaten, afgestoten, dóór ze te devalueren). Maar deze losmaking, welke gepaard gaat met het verlies van de geïdealiseerde ouders, kan blijkbaar alleen verdragen worden wanneer een geïdealiseerde fantasie-ouder hun plaats tijdelijk overneemt. Het dagdromen helpt dus, zo gezien, het kind om zich te kunnen separeren van de ouderfiguren en om de narcistische krenking te verdragen waarmee dit gepaard gaat. De wijze waarop Freud dit gegeven benadert, doet reeds sterk denken aan de thematiek van het ontstaan van het Ik-ideaal, in 1914 in zijn narcismestudie uitgewerkt. Want ook het Ik-ideaal is een fantasiecreatie die vroeg in de ontwikkeling in de plaats komt van het verloren gevoel van volkomenheid en volmaaktheid, en een tegenwicht vormt tegen de onontkoombare krenking welke ligt in het besef van hulpeloosheid en afhankelijkheid.

Fantasie, realiteit en het Ik-ideaal²

Alvorens de theorie van het Ik-ideaal te formuleren kwam Freud nog eenmaal expliciet terug op de rol van het fantaseren in *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens* (1911), dat evenals de bovengenoemde studies gezien kan worden als een aanloop en een fundering van de narcismestudie van 1914 (Chasseguet-Smirgel 1985, p. 224). Centraal staat hier de gedachte dat door het uitblijven van verwachte bevrediging en de daaraan verbonden ontgoocheling de werkelijke verhoudingen van de buitenwereld onder ogen gezien moeten gaan worden, met andere woorden, het lustprincipe wijken moet voor het realiteitsprincipe: 'Es wurde nicht mehr vorgestellt, was angenehm, sondern was real war, auch wenn es unangenehm sein sollte' (1911, p. 232).³ Maar het realiteitsprincipe kan niet in werking treden zonder dat een stukje van het psychische functioneren ervan wordt gevrijwaard en dit is het fantaseren, dat onderworpen blijft aan het lustprincipe. Het fantaseren begint al met het spelen van het kind en wordt later voortgezet in het dagdromen. Vervolgens benadrukt Freud de innige band tussen seksualiteit en fantasie, zowel bij gezonden als neurotici. Omdat de seksualiteit in de kinderlijke ontwikkeling vooreerst auto-erotisch kan blijven en nog niet moeizaam in de werkelijkheid beproefd hoeft te worden, kan zij relatief lange tijd langs de weg van de fantasie bevredigd worden. Hiermee heeft Freud dan aangegeven dat het fantaseren geen toevallig fenomeen is, maar

een structureel en noodzakelijk onderdeel vormt van het psychisch functioneren. En tevens heeft hij de opvatting dat het dagdromen de oorzakelijke bron is van symptoomvorming losgelaten, of in ieder geval uitgebreid en aangevuld.

De gedachtegang die in de *Formuleringen* in abstracto is opgezet, keert terug in de hierboven al genoemde narcismestudie, maar nu in een meer ontwikkelingstheoretisch perspectief: zoals het lustprincipe niet gehéél verdwijnt, maar als een rest het fantaseren nalaat, zo gaat de perfectie van primair narcisme niet geheel verloren, en laat als erfgenaam het Ik-ideaal na (Chasseguet-Smirgel 1985). En zoals de vervanging van lustprincipe door realiteitsprincipe plaatsvindt om een draaipunt dat ligt in teleurstelling en het uitblijven van bevrediging, keert ditzelfde draaipunt in de theorie over de vorming van het Ik-ideaal terug als de ervaring van hulpeloosheid en afhankelijkheid van het primaire object. Zodoende kan een directe relatie worden gelegd tussen het fantaseren en het Ik-ideaal: het Ik-ideaal installeert de dimensie van de fantasie en de fantasie zal altijd het stempel blijven dragen van de verloren volmaaktheid.

Het Ik-ideaal als toekomstgericht en als motor in de ontwikkeling

Het Ik-ideaal vormt niet alleen het nostalgisch restant van een verloren gewaande toestand van perfectie in de allervroegste kindertijd, waarin wens en bevrediging met elkaar samen leken te vallen, het is ook een drijvende kracht die op een nog niet bereikte toekomst is gericht. 'We are urged forwards by a sense of longing for a wondrous past', zegt Chasseguet-Smirgel (1985, p. 27). Het Ik-ideaal is niet uitputtend verklaard door het op te vatten als een model dat bewonderd en nagestreefd wordt. De kloof tussen Ik en Ik-ideaal is (behalve in de manie) onoverbrugbaar, het bereiken van gelijkenis of overeenkomst met het bewonderde model is altijd partieel en dus kortstondig, voorbijgaand en nooit werkelijk bevredigend, waardoor successievelijk steeds weer nieuwe modellen of idealen gezocht worden. Het groeibevorderende karakter van het Ik-ideaal ligt juist in de intrinsieke onbereikbaarheid ervan. Chasseguet-Smirgel (1985, p. 7) maakt de vergelijking met het platonische Idee dat belichaming zoekt in een of andere vorm, maar daarin slechts beperkt weerspiegeld wordt. Het Ik-ideaal blijft transcendent over de tijdelijke en telkens herziening behoevende idealen die het leven van een mens beheersen: 'Geld verdienen (of dit verachten), een luxueus huis bezitten (of pochen op een onconventionele levensstijl), zich gemakkelijk of origineel kleden, knappe kinderen opvoeden, een godsdienst beoefenen, aan de drank raken, een bepaalde ideologie aanhangen, beminnen of bemind worden, een intelligent boek schrijven, een kunstwerk scheppen, etcetera – ieder voorbeeld kan een vorm vertegenwoordigen van de poging de kloof tussen Ik en Ik-ideaal te verminderen' (p. 8; vert. W.F.A.M. N.).

Maken deze voorbeelden – wie herkent er niet iets van zichzelf in – niet vooral duidelijk hoe *iedere* vorm van menselijke motivatie in wezen voortkomt uit een verlangen naar het onhaalbare en onbereikbare, en dat dit verlangen het onlosmakelijke complement vormt van een tekort of defect dat aan de kant van het Ik ervaren wordt? Hiermee komt de ontoereikendheid naar voren van een opvatting van de fantasie als surrogaat voor een nog niet gerealiseerde bevrediging in de werkelijkheid. De fantasie biedt geen tijdelijke vervanging voor wat in de werkelijkheid nog niet voorhanden is, maar geeft uitdrukking aan hetgeen in de werkelijkheid ontbreekt. Dit maakt dat het Ik-ideaal – de eeuwige hoofdrolspeler in iedere fantasie – altijd blijft ontsnappen aan en vooruit blijft snellen op de feitelijke van het eigen Ik, door het een bevrediging in de toekomst voor te spiegelen die achteraf altijd iets illusoirs zal blijken te hebben. Dit gegeven wordt in *De verborgen* tiener mooi uitgewerkt in een voorbeeld:

‘Iemand droomt ervan zijn eerste auto aan te schaffen en neemt rijlessen, alleen maar om zijn droom te verwezenlijken. Maar hoelang bewaart een activiteit zijn zin-op-zich, wanneer ze tot werkelijkheid is gemaakt? Voordat iemand zijn rijbewijs haalt, lijkt over de weg te snellen hem het doel te zijn, datgene waar het uiteindelijk om gaat.....wanneer de wagen echter een maand voor de deur staat, herinnert hij zich nog maar half hoe zijn fantasie er een tijdlang door in beslag genomen werd. De oorzaak hiervan is niet dat de auto zijn kracht als symbool van snelheid en vrijheid verliest. Voor geen geld zou hij afstand doen van dit bezit. Maar zijn verlangens, die zich concentreerden op dit voorwerp en er concreet vorm in aannamen, bestrijken een wijder veld. De auto trekt een sluier weg, opent een zicht op andere zaken. Vanuit het punt dat door hem is bereikt, kijkt hij alweer verder. Natuurlijk werkt de realiteit ontvullend: je kunt niet altijd op de weg zijn, het regent, er komen mankementen aan de wagen, benzine is duur – aan dat alles ging de droom voorbij. De teleurstelling gaat echter dieper: Zelfs als het autorijden precies is zoals hij gedroomd heeft, is de vervulling van zijn verlangen een katalysator voor nieuwe fantasieën. Die gaan zich nu richten op andere vormen van expansie, zoals een grotere auto, meer aanzien, voorzitter worden van een vereniging, een vitale zomervakantie waarin ook weer van alles ondernomen wordt’ (p. 123).

Het fragment laat goed uitkomen hoe de fantasie de grondstof vormt van de verborgen, subjectieve kant van het dagelijks leven, en hoe zij voortdurend blijft opgloeien door de aanzuigende werking die uitgaat van een als beperkt en gebrekkig ervaren werkelijkheid.

Pathologisch versus normaal

Bij een benadering van de fantasie en het dagdromen als onlosmakelijk en onvermijdelijk verbonden met de bewegingen van de innerlijke werkelijkheid, rijst de vraag op welk punt of in welke hoedanigheid het fantaseren pathologisch wordt of als pathologisch valt aan te merken. Omdat hij vooral de ogen wil openen voor de ontwikkelingsbevorderende kanten van het fantaseren gaat de auteur van *De verbor-*

gen tiener slechts summier op deze vraag in. Genoemd wordt het dagdromen dat tot een zodanige obsessie wordt dat het gewone bestaan oninteressant wordt en dat leidt tot sociaal isolement (p. 105). Dit type dagdromers komt men soms tegen in de psychotherapeutische praktijk. Een patiënt met een moeizaam verlopende loopbaan als acteur koesterde zeer actief de 'familieroman'-fantasie: hij was de enige zoon van Koningin Juliana en Prins Bernhard, de prinsessen waren zijn zusjes; omdat hij de eigenlijke troonopvolger was werd hij voor de buitenwereld verborgen gehouden en leidde hij een anoniem leven bij zijn ouders, tot op een dag zijn bestaan en identiteit voor de buitenwereld onthuld zouden worden. Hij vertelde dat hij afspraken en verplichtingen die voortvloeiden uit zijn 'eigenlijke' identiteit noteerde in zijn agenda, en dat hij soms de grootste moeite had deze niet te verraden of zich bloot te geven. Een andere vorm van pathologisch dagdromen ligt in een werktuigelijk herhalen van steeds dezelfde beelden en handelingen, een 'vormeloos gedoe' gepaard aan een toestand van vergaande afwezigheid en verdoving die aan een toestand van hypnose doet denken (p. 107). Het is reminiscent aan het door Freud (1895) bedoelde dagdromen in een hypnoïde of gedissocieerde toestand dat hierboven al werd genoemd.⁴ In *Dreaming, Fantasying, and Living* heeft Winnicott (1971) dit type dagdromen tot onderwerp gemaakt van een gevalstudie. Hij laat zien hoe dit werktuigelijke en statische dagdromen afgesplitst blijft van het werkelijke leven, omdat het geen symbolische vormkracht heeft. Vormloosheid is hier het sleutelwoord, het materiaal blijft in de vormeloze toestand waarin het verkeert voordat het tot iets wordt samengesteld of geboetseerd dat uitdrukking is van een beeld dat de dromer van zichzelf koestert. Het is een soort dagdromen dat in staat stelt 'niet te bestaan' en weg te zijn uit de werkelijkheid.

De meest wezenlijke bron van pathologie ligt echter niet in een bepaalde hoedanigheid van het dagdromen, maar in de afwezigheid ervan. Dit is ook, zij het indirect, de strekking van *De verborgen tiener*: als het dagdromen onontbeerlijk is voor de vorming van de identiteit en het zelfbeeld, dan moeten deze onvermijdelijk lijden onder het ontbreken ervan. En in meer algemene zin kan het ontbreken van fantasie en dagdroom opgevat worden als gevolg van een gestoorde ontwikkeling. Ook hier is de theorie van het Ik-ideaal verhelderend: het Ik-ideaal vormt, als erfgenaam van het primair narcisme, een tegenwicht tegen de ervaringen van hulpeloosheid en beperktheid die voortkomen uit de biologisch bepaalde onrijpheid van de mens bij zijn geboorte. Het is daarmee ook de bron van narcismesparende groothedsfantasieën en imaginaire identificaties die in de kinderjaren, en nog lang daarna, nodig zijn om de ontwikkelingsopgaven te kunnen volbrengen (Niers 1995). Dit kan de gang van zaken zijn, maar niet noodzakelijkerwijs. In plaats van een Ik-ideaal kan er een ideaal-Ik ontstaan dat op een bepaald gebied een overheersende plaats gaat innemen (Laplanche & Pontalis 1973, p. 201). Terwijl het Ik-ideaal betrekking heeft op een nog

niet gerealiseerde werkelijkheid, en ideale zelfbeelden in een nog niet gerealiseerde toekomst projecteert, beleeft het ideaal-Ik de grootheidsfantasie als reeds gerealiseerde werkelijkheid. Dan ontbreekt ook de beleving van de kloof tussen Ik en Ik-ideaal die juist het spanningsveld oproept waarin het fantasieleven op kan bloeien. Het Ik wordt immers ervaren zonder rafelige kantjes, zonder beperkingen, er wordt geen verschil beleefd tussen een geïdealiseerd zelfbeeld en het feitelijke Ik dat daarbij achterblijft. De kloof ligt hier niet tussen Ik en Ik-ideaal, maar tussen het overschatte Ik en de werkelijkheid die daar niet aan tegemoetkomt. In de klinische praktijk blijkt dan ook dat deze grootheidsbelevingen juist niet onderhouden en gekoesterd worden in de vorm van fantasie of dagdromen, want ze zijn onbewust en kunnen pas aan het daglicht komen via confrontaties en duidingen.⁵ Aanvankelijk blijkt hun bestaan slechts indirect uit narcistische woede of depressie, wanneer de krenkende werkelijkheid en de sociale omgeving de als realiteit beleefde grootheid niet erkennen, wat leidt tot een diep gevoel van rancune, zich miskend voelen en zelfverwijten.

Besluit

In *De verborgen tiener* wordt de wereld van dagdroom en fantasie van de opgroeiende adolescent uitvoerig in beeld gebracht. Het belang van dit boek ligt in het feit dat de auteur zich onttrekt aan de hedendaagse nadruk op sociale leerprocessen en een objectief-empirische benaderingswijze, welke sinds de jaren zestig in het ontwikkelingspsychologisch onderzoek overheersend zijn geworden. Hij toont overtuigend aan dat juist hierdoor het dagdromen een vergeten hoofdstuk is geworden in de ontwikkelingspsychologie. Voor de psychoanalytisch geschoolde lezer is het boek niet zozeer in theoretisch opzicht van belang, als wel als een bron van 'ruw' (want nog ongeïnterpreteerd) dagdroommateriaal. Opvallend afwezig is overigens de seksuele dagdroom. Als een essayistisch onderzoek naar de rol van het dagdromen in de subjectieve identiteitsvorming (en daarmee van de 'binnenwereld') vertoont het interessante raakvlakken met psychoanalytische denkbeelden over de ontwikkeling. In dit artikel werd stilgestaan bij de betekenis van fantasie en dagdromen voor de ontwikkeling, in samenhang met het narcisme en het Ik-ideaal.

Noten

1. Een nadruk op het pathologische aspect van het dagdromen is overigens wel degelijk dominant aanwezig geweest in de psychoanalyse. Fenichel (1945, p. 50) bijvoorbeeld ziet de dagdroom waarin wensen worden gekoesterd die niet gerealiseerd kunnen worden en die niet

als voorbereiding dienen tot daadwerkelijk handelen, als een regressief substituuut.

2. Het gebruik in vrijwel synonieme zin van de termen Ik-ideaal en Superego waartoe Freud (1923) in zijn ontwerp van het structurele model overging, met name in hoofdstuk III van

Das Ich und das Es: Das Ich und das Über-Ich (Ich-ideal), heeft geleid tot verdeeldheid in opvatting over de betekenis van de term Ik-ideaal: sommige auteurs reduceren het tot een functie van het Superego, anderen houden vast aan Freuds oorspronkelijke omschrijving, namelijk een ideaal van almacht en volmaaktheid dat het kind zichzelf schept om retroactief de toestand van volmaaktheid van het primair narcisme te heroveren. Voor een uitstekend overzicht zie Chasseguet-Smirgel (1985, hoofdstuk 7: *The Superego and the Ego Ideal*). In het onderhavige wordt in navolging van laatstgenoemde auteur vastgehouden aan Freuds oorspronkelijke gebruik van de term Ik-ideaal. Het Ik-ideaal, in deze zin opgevat, vormt aanleiding tot het ontstaan van imaginaire identificaties. Bij de oplossing van het Oedipuscomplex dienen zowel het Ik-ideaal als deze imaginaire identificaties een radicale transformatie te ondergaan wil er een symbolische identificatie kunnen ontstaan met normen en regels los van de persoon van de ouderfiguur (Niers 1995, p. 22 e.v.).

3. Dat aan deze omzetting van lustprincipe in realiteitsprincipe ervaringen van verlies ten grondslag liggen komt sterker dan in deze tekst naar voren in *Die Verneinung* (Freud 1925, p. 14): 'Man erkennt aber als Bedingung für die Einsetzung der Realitätsprüfung, daß Objekte verloren gegangen sind, die einst reale Befriedigung gebracht hatten' en 'Der erste und nächste Zweck der Realitätsprüfung ist also

nicht, ein dem Vorgestellten entsprechendes Objekt in der realen Wahrnehmung zu finden, sondern es wiederzufinden, sich zu überzeugen, daß es noch vorhanden ist.'

4. Freud en Breuer (1895) vermelden traumatische ervaringen en toegeeflijkheid aan dagdromen nog als onafhankelijk van elkaar bestaande bronnen van hysterische pathologie. Winnicott gaat echter een stap verder door het (pathologische) dagdromen te beschrijven als voortvloeiend uit psychotraumatische ervaringen.

5. Als voorbeeld van de (onbewuste) werkzaamheid van een ideaal-Ik kan dienen de reeds genoemde fantasie een uitzondering te zijn (Freud 1916); er wordt hierbij dan niet gefantaseerd over het bekleden van allerlei uitzonderingsposities, maar de fantasie blijkt indirect uit de wrok en verbittering over het feit dat men niet anders behandeld wordt, of gewaardeerd wordt dan anderen. Een ander voorbeeld ligt in de onbewuste, verborgen overtuiging dat men beschikt over een absolute oorspronkelijkheid en onafhankelijkheid van anderen (die overigens ook weer een defensieve functie kan hebben met betrekking tot fusie-angst of angst voor autonomieverlies). Deze overtuiging moet onvermijdelijk botsen met de ervaring dat men zich nooit geheel aan de invloed van anderen kan onttrekken en altijd in een of ander opzicht afhankelijk van anderen is.

Literatuur

Chasseguet-Smirgel, J. (1985), *The Ego Ideal*. Free Association Books, London.

Fenichel, O. (1945), *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. Norton & Company, New York.

Freud, S. en J. Breuer, J. (1895), *Studien über Hysterie*. *Gesammelte Werke I*, p. 77. S. Fischer, Frankfurt am Main.

Freud, S. (1900), *Die Traumdeutung*. *Gesammelte Werke II/III*.

Freud, S. (1905), *Bruchstück einer Hysterie-Analyse*. *Gesammelte Werke VI*, p. 83.

Freud, S. (1908a), *Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität*. *Gesammelte Werke VII*, p. 191.

Freud, S. (1908b), *Der Dichter und das Phanta-*

sieren. *Gesammelte Werke VII*, p. 213.

Freud, S. (1909), *Der Familienroman der Neurotiker*. *Gesammelte Werke VII*, p. 227.

Freud, S. (1911), *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens*. *Gesammelte Werke VIII*, p. 230.

Freud, S. (1914), *Zur Einführung des Narzißmus*. *Gesammelte Werke X*, p. 138.

Freud, S. (1916), *Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit*. *Gesammelte Werke X*, p. 364.

Freud, S. (1923), *Das Ich und das Es*. *Gesammelte Werke XIII*, p. 237.

Freud, S. (1925), *Die Verneinung*. *Gesammelte Werke XIV*, p. 11.

Ladan, A. (1994), Over de geheime fantasie van Bastiaan Balthazar Boeckx. In: E.M. Wiersema (red.), *Verbeelding spreekt*. Boom, Amsterdam.

Laplanche J. en J.B. Pontalis (1973), *The Language of Psycho-Analysis*. The Hogarth Press, London.

Niers, W.F.A.M. (1995), Over de ontwikke-

ling van normen en waarden. In: A. Ladan (red.), *Over normen en waarden*. Boom, Amsterdam.

Spaendonck, J.A.S. van (1995), *De verborgen tiener*. Kok, Kampen.

Winnicott, D.W. (1971), Dreaming, Fantasying, and Living. In: D.W. Winnicott, *Playing and Reality*. Penguin Books, Harmondsworth.

Summary

The developmental study *De verborgen tiener* (Van Spaendonck 1995) reveals the hidden world of adolescent reverie and phantasy in detail. This study investigates the role of daydreaming in the formation of subjective identity and touches on psychoanalytical ideas of development. The significant role of fantasy and daydreaming in development is related to narcissism and the ego-ideal.